

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ — ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК
ИНСТИТУТ ЗА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИКЕ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У
НОВОМ САДУ
МАТИЦА СРПСКА
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ — ОДСЕК ЗА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИКЕ
И ОПШТУ ЛИНГВИСТИКУ

ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОЛОГИЈА

ЗБОРНИК РЕФЕРАТА

Уређивачки одбор

др Даринка Гортан-Премж, др Ирена Грицкат, др Јован Кашић, др Драгољуб
Петровић, др Митар Пешиќаљ, мр Светозар Стијовић и др Драго Ђупић

Одговорни уредник

ДРАГО ЂУПИЋ

БЕОГРАД — НОВИ САД
1982

О СЕЛЕКЦИЈИ РЕЧИ У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА

За прави одбир речи, за доследну примену смишљених методолошких мерила у њему, било би увек нужно ићи од богатије, исцрпније и подробније обраде ка ужој и сажетијој, тако да лексикограф добро сагледа не само оно што уноси, чему даје место у речнику који ради, него и оно што испушта; да се у одбиру и ограничењу блага које обухвата не зауставља пред непознатим и неиспитаним него пред размотреним и искљученим.

Кад су у питању речници разног опсега, то би значило да се речник средњег обима (рецимо четири до шест књига) ради на основу многотомног речника — тезауруса, а кратки речник (једнотомни или двотомни) као даље сажимање и извод. Селекција коју изазива израда ових сужених речника спада ипак више у практична питања него у питања лингвистичког метода: у ужи речник унеће се заправо онолико грађе колико се може набити у задани обим.

Међутим, за велики речник намећу се и начелна методолошка питања, шта од лексичке материје којом се служи језик у разним својим реализацијама спада у општи речник а шта не спада. Циљ и задатак таквога речника, наиме, не може бити сва лексика него целовита лексика, тј. лексички фонд као повезано, макар и разуђено тело а не као каталог мноштва посебних података. Разлог селекције није само избегавање превеликог обима и броја књига него и избегавање затрпавања и разлагања оне лексике која представља усаглашени организам, ткиво језичког инструмента језичке заједнице.

А у тај организам не спадају у својој целокупности него само у извесном избору неки корпуси са веома великим, готово би се могло рећи неограниченим бројем лексичких реализација. Такве су у првом реду ономастичка лексика, терминолошка лексика, експресивна лексика. У свима њима бива, поред лексике општега значаја и намене, и велики број изражајних средстава у лексичком облику којима није ни циљ ни улога да уђу у национални језик, да се уткају у њега и његове трајне службе — него да послуже, да изврше свој временски или употребно сасвим ограничени задатак.

Предуслов сваке доследније и методолошки одређене селекције треба да буде категоријска анализа, рашчлањивање, уочавање чинилаца који су од већег или мањег значаја за општи речник. Права прилика за то, као и за сам поступак селекција, била би кад бисмо имали испитане и пре-

лиминарно обрађене те посебне лексичке фондове. У нашем, српскохрватском случају тога немамо, али је ипак потребно утврђивати начелну оријентацију, која нам може бити од помоћи и у програмима прикупљања нове грађе и формирања документационих корпуса, и у текућој изради великог речника Српске академије.

1.

Код личних имена треба начелно разликовати три групе: прво, аутентичну ономастику нашега језика (наслеђену и преузету), са њеним деривацијама; друго, новији помодни импорт туђе ономастке, више из Америке него из Европе; треће, разне појединачне случајеве, околинална имена, која се више тичу личних судбина него језика и његове материје. Ове друге две групе су више тема социологије и социоллингвистике, а интерес општег речника ограничава се на прву групу, имена која живе и понављају се или која настају у процесима творбе и деривације својственим нашој ономастици.

И међу њима можемо разликовати више група, које стоје у извесној градацији по степену интегрисаности у нашу језичку материју, као:

— *Радослав, Милош, Мирко* и друга имена од словенских ономастичких основа;

— изведенице од преузетих хришћанских имена, којих у неким случајевима има читаво обиље, нпр. *Ђура, Ђураш, Ђурашин, Ђурашко, Ђурина, Ђурисав, Ђурица, Ђуриша, Ђуро, Ђурота* (и још их има, и не рачунајући варијантне основе *Ђорђ-, Јур-*);

— изведенице од муслиманских имена, која су имала мање времена да код нас развију деривацију, али где ипак има врло активних творбених модела: *Суљо, Суле, Суља, Салко*;

— имена туђег порекла у којима нема домаћих творбених морфема, али има битних обличких одступања од изворника, често са карактеристичним варијацијама, нпр. (поред основног *Стефан*) *Стеван, Степан, Стјепан, Стипан, Шћепан*;

— најзад, имена која је наш језик примио без битније модификације лика, куда спадају поједина хришћанска имена (*Никола, Марко, Константин* и сл.) и нарочито муслиманска (*Мухамед, Сулејман, Енвер* итд.).

Тек за ову последњу групу донекле се смањује интерес општег речника, те кад је у питању ређе и усамљено име (које се углавном слабо понавља а које није део гнезда варијаната и изведеница), престаје стварна потреба уношења у општи речник.

Исто тако, при својни придеви од личних имена немају места у лексичком низу, зато што се аутоматски изводе од свих имена и не представљају лексичку него парадигматску појаву.

2.

За разлику од личних имена, која представљају заједнички фонд и део заједничког наслеђа и стварања, презимена су увек конкретизована, и она су за општи речник од интереса само као типови својствени језику а не као појединачне лексеме.

То значи да немају места у општем речнику презимена која су за језичку свест немотивисана и структурално нерашчлањива, а исто тако ни презимена унесена као готова из других језика. Презимена, дакле, треба уносити само кад се у њима огледа неки поступак у оквиру нашег језика и однос према другим лексичким јединицама. Нека презимена и надимци посредно проширују засведоченост одређених апелативних типова, нпр. *Газивода*, *Пуриватра*, *Мутикаша*, и надимке је оправдано уносити у речник у првом реду из ових разлога, а не као део ономастике.

Зо особеније антропономастичке типове била би потребна, ако је грађа допушта, и селекција потврда, тј. било би корисно ако би потврде наговештавале где живе и настају нпр. експресивни деривати као *Пилипенда*, *Иванина*, *Јовандека*, *Николетина*, или презимена типа *Скоко*, *Гребо*, *Хумо*, или типа *Бошков*, *Пејин*, *Чичовачки* и сл.

3.

Имена животиња су прелазна категорија између апелативне лексике и ономастике. Иако их пишемо малим словом, у ствари је сасвим мали број оних која се често употребљавају као апелатив, описно; за потребе описног изражавања практично су довољни придеви и имена врста, а стварање великог броја именица изазвано је обичајем у нашем народном сточарству да се сваком грлу стоке надену посебна имена, и то обавезно различита за сваку животињу у домаћинству. То нису била произвољна имена, него се (некад у ширим некад у ужим зонама) стварао одређен круг или фонд расположивих имена и избор активних образаца творбе — довољан да свака животиња добије име, а да оно буде на овај или онај начин мотивисано.

Има основа и потребе да се таква имена уносе у општи речник. Ту има занимљивих творбених појава (нпр. *стригна*, *сјсна*, *кјтна*, *свиљбака*, *медбока*, *зрњока*, *видрбока*, *кјкорого*, *сабљорога*, *вјлорога*, *вјсорого*, *смјудиорога*, *дјвирога*, *пдвирога* итд., овце у песми М. Бећковића), као и лексичких архаизама (*галоња*, *муравоша*, *бардока* и сл.). У општи речник свакако треба унети имена која се, макар и ређе, употребљавају и као апелативи, нпр. *вранац*, *риђан*, *шаров*, *зељов*, *мркоња* итд.

Нема, међутим, у општем речнику места за имена намењена да живе докле и животиње које их носе, која су резултат произвољног домишљања или помодног импорта, каква се често дају нпр. расним коњима или псима.

4.

Географска имена имају значаја за општи речник не само сама собом, као лексеме, него и као основни члан лексичких гнезда од којег се изводе имена становника или становница, придеви, поједини апелативи. У неким случајевима она представљају продужетак апелативних типова, као *поречје-Полимље*, *подгорје-Подвележје*, *подгорина-Поцерина* итд. Створен је низ обличких образаца потпуније или делимично зависних од типа објекта, као имена земаља на *-ска* и *-ија*, насеља на *-град*, *-во*, *-ац* и *-ци*, *-ић* и *-ићи*, *-ани* или *-ане* итд.

Све је то од интереса за општи речник, јер значи лексичке одлике језика, слично као што нпр. одлике руског језика одражавају имена типа *Новосибирск* и *Антоновка*.

И немотивисана, необележена имена, ако су врло позната и у трајној и широкој употреби, већ самим својим постојањем и укорененошћу стичу несумњив значај за општи речник, који заправо треба да садржи сву лексику која је потребна у општој, неспецијализованој примени стандардног израза. Појављује се онда као мерило и знатност објекта који носи дато име, под условом да има стварно лексичко име, а не конструисано или комбиновано.

У вези с овим појављује се разлика међу именима са своје језичке територије и са територије других језика. Ова друга до нас допиру углавном преко разних видова образовања, те је и њихова познатост зависна од општег информативног интереса, док су домаћа имена, и кад слабо продиру у опште образовање и информацију, увек значајна за дати крај, а то значи и за један део корисника којима се у првом реду намењује речник. Другим речима, за домаће језичко тло мерило је знатност, макар је и не пратила општа познатост имена, а за области других језика с једне стране познатост и укорененост, а с друге стране посебни лингвистички разлози и моменти од интереса за наш језик.

Појављује се онда и градација, која би за велики српскохрватски речник могла изгледати овако:

— Са територије четири истојезичне републике: имена свих знатних објеката. Овамо можемо убројити: земље, области, крајеве, острва, шире пределе; градове и варошице; реке, планине, језера. Изван ових оквира остаје разноврсна микротопонимија, као имена села, потока, брда и других рељефних облика итд.

— Са територије словеначког и македонског језика: српскохрватске варијанте имена, као *Крањска*, *Скопље*, *Битољ*, затим друга познатија имена заједничка за те језике и за наш, као и имена иза границе, типа *Целовец*, *Корушка*, *Солун*.

— Сва имена из других земаља која код нас имају особен облик: преведена (*Огњена Земља*, *Жута река*), са нашим деривационим морфемама (*Енглеска*, *Ирска*, *Данска*), фонетски знатније измењена (*Букурешт*, *Будимпешта*, *Лавов*).

— Имена која се неједнако уобличавају у нашем језику: *Кипар* и *Ципар*, *Крит* и *Крета*, *Цариград*, *Константинопољ*, *Стамбол* и *Истамбул*.

— Традиционална имена каква се у сличном облику употребљавају и у другим земљама, али не у матичној: *Беч*, *Аустрија*, *Јапан*, *Кина*, *Индија*, *Либан*.

— Уопште имена где се уочи какав посебни лингвистички разлог.

Што се тиче деривата (имена становника и придева), њих је оправдано уносити приближно у истим границама као и основна имена, али само ако су поуздано засведочена као употребни факат, а не као окационална конструкција или творбена могућност којој се може прибећи. Поуздано засведочен и занимљив деривациони однос и сам по себи је довољан разлог да се унесе и основно име и дериват и у случајевима који би остали изван изложених мерила.

Остају отворена питања домаће микротопонимије, као и туђих имена која нису знатније измењена у односу на језик матичне земље.

Кад би било довољно систематски припремљене грађе, у ствари би великом репрезентативном речнику добро дошли микротопоними који представљају наш топономастички обичај, имена која прожимају нашу микротопонију или поједине њене регије. Јасно је, већ по самом силном обиму те материје, да се микротопоними не би могли обрађивати као конкретна имена за сваки објекат, појединачно. Али не би сувише оптеретило речник, а доста би допринело свестраности слике коју он пружа, ако би се нпр. за речи *ком, кук, главица, глава* — па и супстратско *Кабао* — саопштило да је то често име или део имена врхова и брда и ако би се сажето указало на опсег употребе.

Што се тиче туђих географских имена, можда не би било наодмет великом речнику да упише и она обична туђа имена која су већ доказала трајност и укорененост у нашем језичком изразу, типа *Варшава, Берлин, Мадрид, Канада, Волга*. Имена би се тиме и некако ставила под заштиту, што не би било сувишно у ово време кад географски приручник постаје застарео пре него што се укоричи у штампарији, делом због политичких промена и нужности, а делом и због брзоплетости и транскрипционог волунтаризма који је завладао у нашој изражајној пракси.

Али било би врло погрешно утрпати у општи речник нпр. гломазне синтагме официјелних назива држава или поћи на формална мерила, нпр. уносећи све државе и престонице, или у домаћој ономастици рецимо сва имена насеља која имају пошту — и уопште применити било које формално ванјезичко мерило. У речник не улазе земље и градови него имена.

Овде се већ срећемо са неким општијим, начелним питањима одбира, која се не вежу више само за ономастику него и за друге области, пре свега за два лексичка вида која сам поменуо у почетку, а која не можемо ближе анализирати: терминолошку и експресивну лексичку.

Велики речник је вековни подухват, и он се не може повинovati прагматичним захтевима тренутка. Он има право да превиди речи чији век није изнео пола столећа или бар пола људског века (мислим на век речи а не предмета, јер речи живе док се говори о ономе што се њима именује, те могу надживети предмет), има право да пусти да такве речи прођу мимо њега и он мимо њих.

Има доста ефемерне лексике. И нису то само рекламна имена у продавницама (типа *нуван, дикла, ливија, бургит, парафон, бохор*), која живе само док се оцењује да служе лакшем промету и бољој продаји робе. Има термина, па и мањих термино-система који живе док наставник не оде са свог предавачког места (или још мало рецидивирају код његових ђака), и они могу само оптерећивати општи речник. Век неких термина из области јавног живота траје од прописа до прописа, а то некад и није дуго. Могло нам је пре извесног броја година изгледати да је политички термин *неангажовани* чврсто и трајно ушао у наш израз, и могло нам је изгледати као велики пропуст речника ако он није уписан, а он се, међутим, нагло угасио (заменен је погођенијим). — Велики речник неће ништа изгубити ако сва таква привремена лексика буде испуштена из њега.

Сем тога, има доста терминолошких решења формулисаних тако да улазе у стручну терминологију, али не и у лексику, јер немају облик лексема. У лексику улазе пре свега појединачне, једноструке речи (просте,

изведене и сложене), а као помоћно, допунско средство и једноставније спреге речи, по правилу у облику полусложенице или синтагме с придевом и именицом. Те услове за улазак у лексику испуњавају нпр. *иперит* и *пепеин*, али узалудно је у школском уџбенику „*дихлордиетилсулфид*” написано као једна реч, синонимична за *иперит*, и узалудно ће се било како написати синоним *пепеина* „*дихлор-дифенил-трихлоретан*” — то остаје излагање или опис, а не лексичка јединица. Слично се може рећи и за неке придевске склопове, као *дезоксирибонуклеинска киселина*. — Префиксоиде *ауро-* и *аури-* можемо дефинисати као лексичке елементе, али истозначно *злато (I)-* и *злато (III)-*, нпр., самим својим уобличињем је одустало од покушаја да уђе у лексику, да постане лексички елемент.

За исправан одбир лексикограф треба пре свега да буде начисто са основним начелом: општи речник не служи терминологији него се њоме служи, посеже у њене лексичке фондове ради сопственог попуњавања и целовитости. У томе се он битно разликује од енциклопедијског лексикона, у коме оно што је из једне струке треба да чини заокружљену целину, способну да делује и као сажети стручни приручник. Општи речник, међутим, не садржи извадак стручне материје, него сам у своје лексичке системе и кругове укључује и одређен број речи везаних за стручну материју.

Слично мерило уклопљивости у општу лексику утиче и на одбир експресивних ликова, где за општи речник немају значаја нпр. случајне ономагопеје, случајна тепања, случајни склопови изазвани потребама сазвучја или ритма у разним бројаницама, појединим загонеткама, припевима, а исто тако у неким видовима књижевности.

У лексикографској пракси признаје се извесно место индивидуалним речима књижевника, и оне нису изазивале већих двоумљења, јер је тога код ранијих познатијих писаца било веома мало. Са ширењем програма на нову књижевност, где има доста изражавања одвојеног од нормалне језичке логике, неминовно ће се оштрије наметнути питање одбира индивидуалних речи и индивидуалних примена обичних речи. У речнику ће углавном бити места за оне индивидуалне речи за које оценимо да не треба да остану индивидуалне, него их треба примити, било активно (тј. употребљавати их), било пасивно (тј. памтити како их је применио писац).

Речници који се у овом тренутку израђују треба у неку руку да сумирају исход и плод једне књижевнојезичке епохе, у којој се књижевни језик стварао, изграђивао и усавршавао, у којој смо желели да га замишљамо као живи организам, а не као масу ткива од којих свако буја само за себе.

Многи знаци говоре да смо на крају те епохе. Али како лексикографска документација увек нешто касни за тренутком, нисмо још у прилици ни да сагледамо а камоли обрадимо лексичке одразе и резултате новијих процеса у нашој језичкој пракси. Са тим ће се суочити будући лексикографи, а нама остаје још много посла да прикажемо лексику досадашње епохе, која ће вероватно остати упамћена као класична.

Мерила о којима сам говорио односе се на максимални речник (којему је доста близак овај Српске академије) и немају за циљ постизање краћег, економичнијег речника, него само чување његовог интегритета, чување речничке материје од растакања сувишним садржајем, сликовито речено од урдице.

Ако пак поставимо за циљ скраћивање, питање је шта је најмања штета жртвовати из општег речника и оставити за специјалне речнике. Било би лоше одмах поћи на реско смањење броја илустративних примера, јер је то најдрагоценије у речнику, био би бољи речник без дефиниција него речник без примера.

Мислим да се као категорија најпре кандидују за испуштање презимена.

Друго, скраћење броја географских имена или њихово издвајање у посебни списак као додаток речнику.

Треће, лична имена и имена животиња (сем кад су изразито апелативна).

Четврто, лексика која је дефинитивно прешла у прошлост, као славеносрпска лексика (углавном), затим напуштени стари термини и друго што спада само у историју нашег израза.

Пето, неуспела и лоша творба речи које се нису укорениле и за које је добро што се нису укорениле.

Шесто, метод збијања. И то не само збијање семантичке разраде, него пре свега избегавање понављања истих дефиниција само у некој лексикографској флексији (једном прилагођено основној именици, други пут глаголу, трећи пут вршиоцу његове радње или сл.), а онда избегавање опширних много пута понављаних формулација граматичког односа, нпр. „који се односи на . . . , који припада . . .”, или „особина онога који је . . . , онога што је . . .”, а то се може избећи прикључивањем секундарних речи главној. Прикључивање, међутим, не треба обавезно да значи недокументовање. озбиљну је цену платио Матичин речник не тиме што није паралелно дефинисао несвршене видске парњаке глагола, него што није давао покоји пример (цитат) за њих, што је у доста случајева врло потребно.

Тек кад се исцрпу ове могућности, долази на ред дијалекатска, тзв. покрајинска провинцијска лексика, коју је штета без нужности одбацити кад је у питању добра лексика, тј. не просто дијалекатске варијације ликова речи или дијалекатски варваризми у говорима запљуснутим страним утицајем него стварна синонимична или садржајна допуна општој лексичкој књижевног језика.

Укратко: поштеђивати материју која језик и речник чини доиста бога-тијим, а штедети простор на рачун формалног и егзибиционог и на рачун исцрпног инвентарисања појава које речник чине већим а не много садржајнијим.

Погрешно би било ићи на сажетост или некакву наглашену савременост општим жртвовањем нешто старијих примера, наше изражајне класике, рецимо ограничавањем на послератни период, јер није никако једнака нпр. вредност речи коју нађено и у Даничићевом Старом завјету и у савременом изразу и речи која је тек у наше време настала. Речници који се у овом тренутку израђују треба у неку руку да сумирају исход и плод једне књижевнојезичке епохе, у којој се књижевни језик стварао и изграђивао до једног свестрано способног инструмента.

Тим путем идући можемо постићи да кратки речници не буду истовремено и сиромашни, оскудни речници.